

Jak definiować znaczenia haseł w słowniku historycznym?

Wybrane problemy semantyki historycznej

Dorota Adamiec
Włodzimierz Gruszczyński
Magdalena Majdak
Wiesław Morawski

IJP PAN

CECHY SŁOWNIKA HISTORYCZNEGO

Słownik historyczny jest zazwyczaj:

- w pełni źródłowy;
- deskryptywny (objaśniający), a nie preskryptywny (normatywny);
- pozornie (deklaratywnie) synchroniczny, choć zwykle ma cechy słownika diachronicznego (np. elementy informacji etymologicznej);
- pozornie jednojęzyczny, faktycznie dwujęzyczny (ale nie przekładowy):
 - metajęzyk w zasadzie pokrywa się z żywym językiem naturalnym używanym przez twórcę słownika (są wyjątki),
 - język przedmiotowy jest z punktu widzenia zarówno twórcy, jak użytkownika słownika językiem obcym i martwym;
- specjalistyczny (tzn. przeznaczony dla specjalistów);
- wszechstronny, tzn. opisuje jednostki języka pod względem:
 - formalnym (fonetycznym i ortograficznym, fleksyjnym, czasem słotwórczym),
 - kombinatorycznym (łączliwość leksykalna i składniowa);
 - semantycznym,
 - pragmatycznym.

CECHY SŁOWNIKA HISTORYCZNEGO

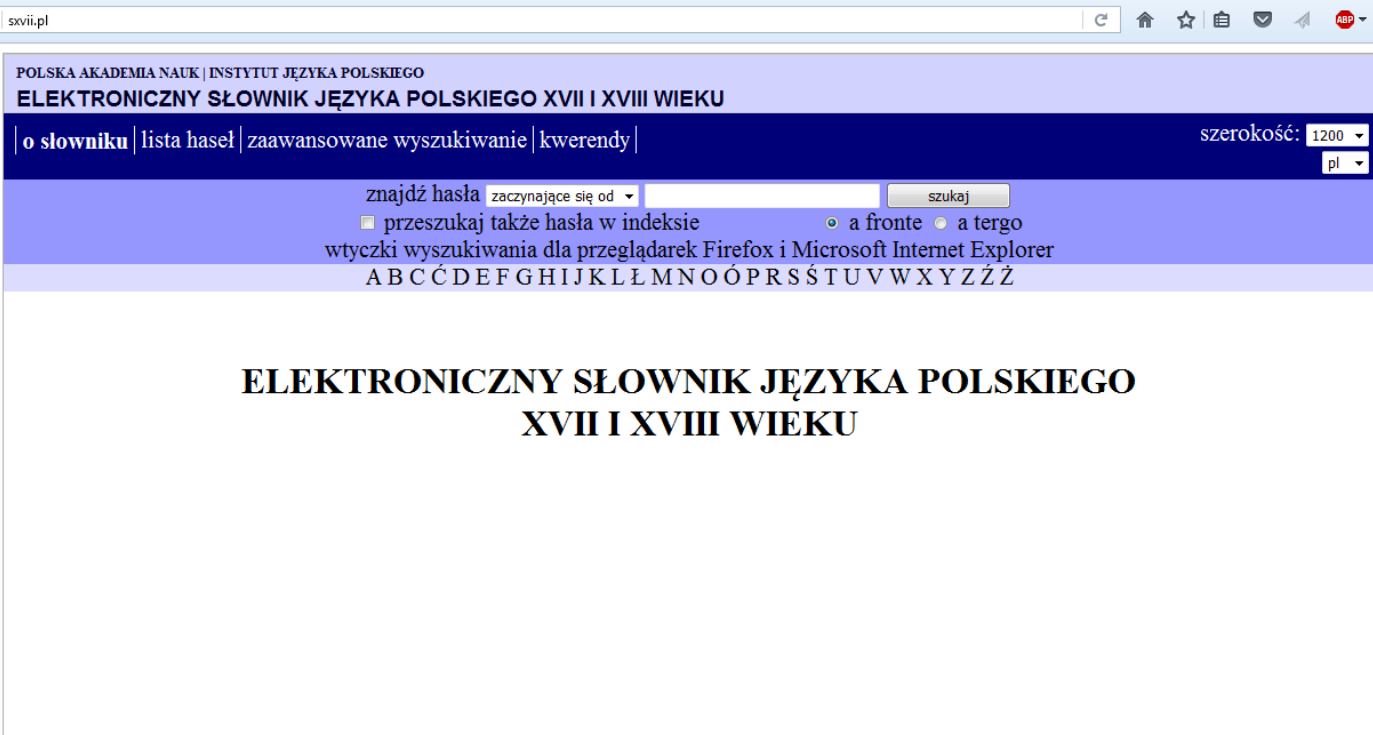
Deklaratywnie w słowniku historycznym opisuje się jednostkę języka tak, jak ona (prawdopodobnie) funkcjonowała w danej epoce.

- Forma jednostki opisywanej jest w większym lub mniejszym stopniu taka, jak w epoce (niekiedy pomijane są pewne szczegóły, np. dotyczące pisowni lub wymowy),
- Cechy kombinatoryczne (łączyliwość leksykalna i składniowa) rekonstruowane są jak najdokładniej na podstawie wystąpień w tekstach.
- Cechy pragmatyczne są również rekonstruowane (w możliwym do uchwycenia dla badacza stopniu) na podstawie kontekstów z epoki.
- **Pytanie zasadnicze: czy cechy semantyczne są rekonstruowane (zawsze) na podobnej zasadzie?**

MATERIAŁ PRZYKŁADOWY

- obejmuje rzeczowniki (głównie nazwy roślin i zwierząt);
- pochodzi głównie z:
 - *Elektronicznego słownika języka polskiego XVII i XVIII wieku* (<http://sxvii.pl/>).
 - *Słownika języka Jana Chryzostoma Paska* (SPas).

The screenshot shows a web browser window with the URL 'sxvii.pl'. The page header includes 'POLSKA AKADEMIA NAUK | INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO' and 'ELEKTRONICZNY SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO XVII I XVIII WIEKU'. Navigation links include 'o słowniku', 'lista haseł', 'zaawansowane wyszukiwanie', and 'kwerendy'. A search bar contains the text 'znajdź hasła' and a dropdown menu set to 'zaczynające się od'. A 'szukaj' button is next to it. Below the search bar, there are options: 'przeszukaj także hasła w indeksie' (unchecked), 'a fronte' (selected), and 'a tergo' (unselected). A note mentions 'wtyczki wyszukiwania dla przeglądarek Firefox i Microsoft Internet Explorer'. A navigation bar lists letters from A to Z. The main content area displays the title 'ELEKTRONICZNY SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO XVII I XVIII WIEKU'.

INFORMACJE DOTYCZĄCE FORMY

np. we fragmencie artykułu hasłowego CHAŁUPA zdają relację z XVII-wiecznej wymowy i fleksji:

POLSKA AKADEMIA NAUK | INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO http://svvii.pi/index.php?strona=na
ELEKTRONICZNY SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO XVII I XVIII WIEKU

| o słowniku | lista haseł | zaawansowane wyszukiwanie | kwerendy | szerokość: 800
pl

znajdź hasła

przeszukaj także hasła w indeksie a fronte a tergo
wtyczki wyszukiwania dla przeglądarek Firefox i Microsoft Internet Explorer

ABC Ć DEFGHIJKLŁ MN OÓ PR SŚ TUVWXYZZ

sposób prezentacji hasła obszerny zwięzły

poprzednie hasło [CHAŁASTRA](#) następane hasło [CHAŁUPINA](#)

ARTYKUŁ HASŁOWY W TRAKCIE OPRACOWANIA
Data ostatniej modyfikacji: 17.01.2015

CHAŁUPA *rzecz. ż*

Warianty fonetyczne: CHAŁUPA, CHAŁAPA, *CHAŁUBA, *HAŁUPA

Słowniki notują

Formy gramatyczne:

<i>lp</i>		<i>ln</i>	
M.	chałapa chałupa	M.	chałupy
D.	chałupy	D.	chałup chałub
	chałupej	B.	chałupy
B.	chałupę	Ms.	chałupach
N.	chałupa		
Ms.	hałupie chałupie		
<i>lpdw</i>			
M.	chałupie		
B.	chałupie		

INFORMACJE DOTYCZĄCE ZNACZENIA

Czy zdają relację z XVII-wiecznego znaczenia?

BIAŁAWIEC »roślina zielna z rodziny różowatych, srebrnik, Potentilla«

BŁOTNIK »drapieżna ryba z rodziny tuńczykowatych, o długości ciała do 3 m., jadalna, występująca w Morzu Śródziemnym i Oceanie Atlantyckim; Thunnus thynnus«

CHABER »rodzaj roślin zielnych łąkowych lub stepowych z rodziny złożonych o barwnych kwiatach, Centaurea; najpospolitszym gatunkiem jest Centaurea cyanus, in. bławatek, modrak«

CHAMELEON »egzotyczny gad nadrzewny z rodziny o tej samej nazwie (Chamaeleontidae), o chwytym ogonie i kończynach, mogący szybko zmieniać barwę ciała pod wpływem warunków zewnętrznych i stanu fizjologicznego, występujący w południowej Europie, Afryce i tropikalnej Azji«

NA JAKIE PYTANIE ODPOWIADAJĄ DEFINICJE SŁOWNIKOWE?

(w słownikach historycznych)

- Najczęściej, zwłaszcza w wypadku rzeczowników, definicja próbuje obiektywnie (?) wskazać w rzeczywistości pozajęzykowej byt (typ bytów), którym odpowiada dana jednostka leksykalna, odwołując się do wiedzy (często naukowej), którą dysponuje człowiek współczesny.
- Definicja taka może mieć formę:
 - współczesnego „odpowiednika” czy „synonimu” dawnej jednostki leksykalnej, np.:
 - jabłko afryckie: »trufla«,
 - jaszczurka azjańska: »kameleon«,
 - opich aleksandryjski: »Przewłoka czarna; Smyrnium olusatrum«;
 - opisu zgodnego z dzisiejszą wiedzą (często naukową), np.:
 - NIEDŹWIEDŹ »drapieżny ssak z rodziny o tej samej nazwie« (SPas);
 - CHAMELEON »egzotyczny gad nadrzewny z rodziny o tej samej nazwie (Chamaeleontidae), o chwytym ogonie i kończynach, mogący szybko zmieniać barwę ciała pod wpływem warunków zewnętrznych i stanu fizjologicznego, występujący w południowej Europie, Afryce i tropikalnej Azji«;
 - GĘBKA »zwierzę morskie prowadzące osiadłe życie na dnie mórz«.

NA JAKIE PYTANIE ODPOWIADAJĄ DEFINICJE SŁOWNIKOWE?

(w słownikach historycznych)

- Rządziej próbują nie tylko „zidentyfikować” desygnat i zdefiniować go zgodnie ze współczesnym stanem wiedzy, ale też dodają informacje odwołujące się do dawnego rozumienia, np.:
 - **CHMIELIK** »roślina zielna wieloletnia z rodziny złożonych, rozdzielno-płciowa, występująca w różnych odmianach, o grubym, mięsistym korzeniu i żółtych kwiatach, używana jako środek przeciw pchłom«;
 - **BANAGDYK** »roślina zielna z rodziny komosowatych, komosa groniasta, używana do chronienia odzieży przed molami; *Chenopodium botrys*«;
 - **BECZKA** [...] 2. »orka, duży, drapieżny ssak morski uważany wówczas za rybę; *Orcinus orca*,«
- Czasem zawierają głosę z wyrażeniem wskazującym na niepewność słownikarza:
 - **oset arabski**: »roślina ciernista, być może z rodziny szakłakowatych«;
 - **fiotek białogłowski**: »może: wieczornik damski, *Hesperis matronalis*«;
 - **łania broń**: »prawdopodobnie podziemny kulisty grzyb wydzielający w czasie owocowania cuchnącą ciecz, używany w lecznictwie«

NA JAKIE PYTANIA POWINNA ODPOWIADAĆ DEFINICJA?

(zwłaszcza w słowniku historycznym)

1. Zgodnie z postulatem Lyonsa (i innych) powinna uwzględniać rolę czy funkcję obiektów, cech, czynności, procesów i wydarzeń w życiu i kulturze społeczeństwa posługującego się danym językiem (Lyons 1984: 205-206), a więc w wypadku słownika historycznego – w życiu i kulturze społeczeństwa z epoki, w której używany był opisywany w słowniku język.

BAZYLISZEK - czy powinniśmy definiować jako »mityczne stworzenie, wyobrażane w postaci ptaka z węzowym ogonem, zabijające wzrokiem lub oddechem«

- [...] acz siła przykładów widamy i czytamy, wszakoż na pamięć przywodzę jeden tylko świecki. Gdy Alexander król macedoński na swym Bucefale jadowego bazyliuszka zabił. *DorHipTur 5*.
- Ten któryby wszystek był Rutą ogárniony ábo obwiązány/ może do zámordowania bázyliszká/ bezpiecznie przystápić [!]. *SyrZiel 541*.

LATAWIEC – jaka definicja na podstawie takich cytatów, pokazujących ewolucję znaczenia (?):

- Ponieważ świadczą Historje iż latáwcy z mowieniem Pacierzá/ ábo kropieniem wody święconey/ ábo też mowieniem Anielskiego pozdrowienia odganiáni od ludzi bywáli. *SpInZqbMłot 202-203*.
- Latawiec, g. latawca. 1) Nachtmännlein ein Gespenst [...] un incube, diable qui à la faveur de la figure de l'homme habite avec une femme [...] łatawiec [!] i łatawica są nocne obfudy baieczne [...]. *T III 719*.

NA JAKIE PYTANIA POWINNA ODPOWIADAĆ DEFINICJA?

(zwłaszcza w słowniku historycznym)

2. Powinna uwzględniać cechy prototypowe, a nie konieczne i wystarczające (por. Wierzbicka 1985), zwłaszcza że na podstawie dawnych tekstów zazwyczaj nie sposób ustalić cechy konieczne i wystarczające dla ówczesnego użytkownika języka.

GAD – czy wystarczy np. taka „definicja”:

»zwierzę uznawane za wstrętne: wąż, jaszczurka, żaba itp.; także zbiorowo; inaczej: robactwo«,

por.:

- Gádziná gad/ ziemiopłaz/ Repens animans [...]. Reptile [...] Serpentia secla ferarum [...]. vide Robáctwo. *Kn 183*.
- Co w sercu, to na gębie; tak plugawe gady, Cudzych włosów na głowie brzydkie maskarady Miejsca u mnie nie mają, niech jak swoje garnie, Odejdźcie precz, nie znam was, czart do swej owczarnie. *PotFrasz4Kuk I 389*.
- Item na wypędzenie z domu wszelkiego gádu to iest Wężow, Zab, etc. Weźmi siárki, ziela Piretrum, kadź często po domu. *PromMed 151*.

NA JAKIE PYTANIA POWINNA ODPOWIADAĆ DEFINICJA?

(zwłaszcza w słowniku historycznym)

3. Definicja (o ile to możliwe) powinna wskazywać *genus proximum* na podstawie danych wynikających z tekstów z epoki, a nie na podstawie dzisiejszej wiedzy naukowej, zwłaszcza powinna uwzględniać konteksty diagnostyczne typu: *szewcy, krawcy i inni rzemieślnicy...*, oraz dane wynikające ze słowników (zwłaszcza o układzie onomazjologicznym) oraz podręczników, katalogów itp. Powinna uwzględniać zmiany w taksonomii ówczesnej i dzisiejszej, zwłaszcza że dawniej raczej obowiązywała
 - TAKSONOMIA FENETYCZNA (oparta na podobieństwie),
dziś zwykle stosowana jest:
 - TAKSONOMIA FILOGENETYCZNA (pokrewieństwo), np.:
 - **Robactwo czołgające się.** Robacy ogładzają (ogryzują) rzeczy: Głystá [!] ziemię; Gąsienicá szczepy; Konik owoce; Mol żytny (zbożny robak) zboże; Czerw drzewny drzewo; Mol Szaty; Mol Księgę; Robacy Mięso y Ser; Włos. Skokliwa Pchła, Wesz, smrodliwa Pluskwá, gryzą nas. Kleszcz wysysa krew. Jedwabnicá czyni Jedwab. Mrowká jest pracowita. Páják (tka) Wije pájęczynę, sieci muchom. Slimak nosi dom swój (skorupę) z sobą. *KomDobrOrb 73-75.*
 - **Ryby** iedne są łuską uarmowane od natury, inne skorą y szerścią iako Hyppotami, to iest konie morskie, *Phocae* to iest cieléta wodne: inne samą skorą iako to wieloryby y swinie morskie: inne skorupą iako to Ostrygi, żółwie, inne niby tynkiem, iako to *Locustoe* to iest raki prętkonogie, inne skorupą y kolcami iako *Echini* , leże alias morskie: inne są skrzydlaste, iako to *Pastinaca* , to iest płaszczka ryba, *Accipiter* , to iest lastrzáb ryba, *Hirundo* alias laskułka morska, Loligo , kałamarz ryba, wszystkie te latające. Inne ryby są rogate, á to w morzu Indyjskim, według Maiolusa Coll : 9. Formy rozney są Ryby, iako y zwierzęta ziemskie. *ChmielAteny III, 304.*

NA JAKIE PYTANIA POWINNA ODPOWIADAĆ DEFINICJA?

(zwłaszcza w słowniku historycznym)

4. Powinna uwzględniać ewentualne różne kategoryzacje, jeśli ich ślady występują w tekstach:
 - Człek, zwierz, ptak, ryba, patrzą swej żywności Z twojej litości. *MorszZWierszeWir I, 339.*
 - Formy rozney są Ryby, iako y zwierzęta ziemskie. *ChmielAteny III, 304*
 - Tenże tak i z rybami rozmaitymi poczynał, oprócz węgorzów i raków, a był rodem z Korlandyej. *SzemTorBad_302.*
 - Rozdział Siedemnasty, o Rybách. [...] Escrevice, Rak. *PolPar 196.*
 - Nietoperz/ [...] (Skrzydlasta Mysz) latają koło dáchow. *KomDobrOrb 49-51.*
 - Rozdział czwarty o Ptakách. [...] Chauve-souris, Nietoperz. *PolPar 159.*
5. Może zawierać wykładniki niepewności i inne sformułowania niezalecane w słownikach języka współczesnego (*prawdopodobnie, być może, zazwyczaj* itp.)
 - **łania broń:** »prawdopodobnie podziemny kulisty grzyb wydzielający w czasie owocowania cuchnącą ciecz, używany w lecznictwie«
6. Ze względu na oczekiwania odbiorców słownika powinna również (ale z wyraźnym zastrzeżeniem) informować o dzisiejszej nazwie domniemanego desygnatu i o ewentualnych różnicach treściowych/zakresowych oraz miejsce w dziś uznawanych taksonomiach.

ZAMIAST PODSUMOWANIA

Czy można oczekiwać (wymagać?) w słowniku historycznym definicji w sensie logicznym?

- Klasyczna, dwuczłonowa definicja składa się – jak wiadomo – z *genus proximum* i *differentia specifica*.
 - często nie ma możliwości ustalenia *genus proximum* w określonej epoce ze względu na brak odpowiednich tekstów z epoki,
 - często trudno dokonać wyboru jednego *genus proximum* dla danej epoki, bo i dziś można znaczenie tego samego wyrazu definiować odwołując się do różnych kategoryzacji (por.: Bartmiński 1990: BŁAWATEK może być kategoryzowany jako *kwiat*, *chwast*, *ziele* lub ogólnie *roślina* w zależności od punktu widzenia).
- Wybór taksonomii potocznej (ówczesnej czy dzisiejszej) czy naukowej (ówczesnej czy dzisiejszej), czasem – urzędowej).
- Stosowanie „definicji” mającej formę synonimów (współczesnych? dawnych?).
- W czym powinien się przejawiać naukowy charakter słownika historycznego?

Dziękujemy za uwagę!

